

עפרה תירוש-בקר

המרכיב העברי בערבית היהודית

הערבית היהודית היא הלשון ששימשה את היהודים בקהילות דוברות ערבית בארצות האסלאם. לשון זו דומה במידה רבה ללשונם של הערבים השוכנים באותם המקומות. אם כן, מה מקנה לה את מעמדה כלשון נפרדת? אורח החיים החברתי והדתי של היהודים בקהילותיהם המסוגרות, שנבדל מזה של שכניהם הערבים, השפיע על שפתם. בשל מגעה היום יומי עם הדת, עם התרבות היהודית ועם לשון הקודש, מאפייניה הבולטים של הערבית היהודית הם המלים והביטויים העבריים המשולבים באוצר המלים שלה, וכתיבתה באותיות עבריות - כשאר לשונות היהודים; וזאת לדעת, הערבית היהודית לא שימשה רק לשון דיבור אלא אף לשון שכתב, ונכתבה בה ספרות ענפה, העוסקת ברובה בתכנים יהודיים. והעיקר, דובריה וכותביה חשו, כי לשונם לשון מיוחדת ונפרדת היא.

ראשיתה של הערבית היהודית בימי הביניים, אז שימשה שפה ספרותית משותפת לרוב היהודים דוברי הערבית. המלומדים היהודים בחרו לכתוב דווקא בה, אף שיכולים היו להשתמש בערבית הקלסית או בערבית הביניימית של המוסלמים. אף רבי סעדיה גאון (המאה העשירית) והרמב"ם (המאה השתים-עשרה) כתבו בה. בשל היותה לשון ספרותית משותפת מיעטו לשלב בה יסודות לשוניים בעלי אופי מקומי, ושמרו בה תופעות לשוניות קדומות יחסית.

לעומת זאת, הערבית היהודית המאוחרת גדושה מאפיינים לשוניים מקומיים ואינה עשויה מקְּשָה אחת. על כן אנו מבחינים בין ערבית יהודית מזרחית (כגון במצרים, בסוריה ובעיראק) לבין ערבית יהודית מערבית, המשמשת בארצות צפון-אפריקה (מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה ולוב); נוסף על אלה קיימת הערבית היהודית של תימן, העומדת לעצמה. אף כל חטיבה מחטיבות אלו כוללת מגוון להגים רחב, הנבדלים זה מזה. לפיכך, לא הרי להגי היהודים בתוניסיה כהרי להגי היהודים במרוקו, ולא הרי להגי היהודים בסוריה כהרי להגי היהודים בעיראק.

כאמור, אחד הקווים המייחדים את הערבית היהודית מן הערבית הלא-יהודית הוא שיבוצם של יסודות עבריים (וארמיים) בתוכה; דהיינו מלים, צירופים, קטעי פסוקים, ברכות וכיו"ב. היסודות האלה כבר היו מרובים למדי בערבית היהודית של ימי הביניים, וגם הערבית היהודית המאוחרת עשירה בהם. כך יש להגים, למשל במרוקו, שבהם משמשים אלפי מלים וביטויים עבריים.

היסודות העבריים שחדרו אל השפה הערבית לא שינו את המבנה הבסיסי שלה, אלא השתלבו בתוך המשפטים הערביים והסתגלו למבנה השפה הקולטת. השתלבותם – במידה זו או אחרת – באה לידי ביטוי בכל תחומי הלשון: ההגייה, הדקדוק, התחביר ואוצר המלים.

בתחום ההגייה הותאמו רוב העיצורים העבריים למקביליהם הערביים. לדוגמה: בלהגים שבהם קו"ף הגויה כמו אל"ף, היא נהגית כך גם במלים העבריות. בכמה אזורים במרוקו, למשל, המלה "קינה" נהגתה "אינה". ועוד דוגמה אחת: בלהגים רבים ביי"ת רפה (ב) נהגית במלים העבריות כבי"ת גרושה (ב): "נִדְבָה", "כְּבִיכּוֹל" וכו'.

ואולם עיצורים עבריים אשר אין כדוגמתם בערבית (פ"א, גימ"ל, וי"ו), יש שהם נהגים בלא שינוי. לדוגמה: "פדיון", "גמרא", "יודיו" (כך למשל בבגדאד, באלג'יר ובמרוקו). עם זאת, לעתים סוגלו גם עיצורים אלה לערבית, למשל: יש נשים במרוקו שהוגות "בִּסַח" במקום "פִּסַח"; ובפי נשים תימניות "יום כפור" נהגה "כִּפּוֹר" בפ"א רפה.

גם בהגיית התנועות העבריות חל שינוי. במקומות רבים התאחדו התנועות העבריות לשלוש תנועות עיקריות a, u, i. כך, למשל, חיריק, צירי וסגול הגויים בלהגים שונים כ־i: "ניסן", "מוהל" במקום "מוהל", "שִׁבְע" במקום "שִׁבְע". בלהגי מרוקו, בעיקר, נחטפו רוב התנועות הקצרות (בהברות סגורות לא מוטעמות) או התלכדו לתנועה אחת, מעין \bar{e} ; למשל: "גִּלְמוּד" נהגה "גִּלְמוּד". (השווא במלים המנוקדות המשקפות את ההגייה הערבית היהודית מכוון לתנועה המרכזית \bar{e} ; היעדר שווא בהן מציין היעדר כל תנועה שהיא. במקומות מסוימים ויתרתי על הניקוד, הגם שההגייה שונה מן ההגייה המקובלת בעברית הישראלית).

בתהליך חדירתן של המלים העבריות לתוך הערבית חלו בהן אף שינויי תצורה. תופעה נפוצה ביותר היא הוספת תווית היידוע הערבית (אל-, ל-) למלים עבריות. למשל: "למגילה" במקום "המגילה", "אֶלְחַמְץ" במקום "החמץ".

דרגת קליטה עמוקה יותר של המלה העברית באה לידי ביטוי בסיפוח צורנים ערביים. למשל, במלים מסוימות מובעת צורת הריבוי על-ידי תוספת צורני הריבוי הערביים - ין ו-אָת במקום צורני הריבוי העבריים - ים ו-ות. כך: "שטאראת" (בימי הביניים), "מנוֹראת", "רְבִיין" (ריבוי של "רבי").

מעניינים יותר המקרים שבהם צורת הריבוי של המלה העברית נגזרת במשקלי הריבוי השָבוּר הערביים. למשל: "סידור" (ספר, ספר תפילה) - ריבוי "סִדְאִיר" (בתימן, בבגדאד, בצפון-אפריקה, וכבר בימי הביניים), "ציצית" - "צִיאֲצִית" (בתימן), "מדרש" (במובן של "בית מדרש") - "מִדְאֲרֶש" (באלג'יר), "רְנַח" - "אַרְנַח" (בימי הביניים). עם זאת, בשמות רבים מתקיימות צורות הריבוי העבריות.

יהודי תימן מביעים את ערך היתרון במשקל הערבי "אַפְעֵל": "אַפְשֶׁר" (= פֶּשֶׁר יותר), "אַרְשַׁע מִן הַמֶּן" (= רשע יותר מהמן). בצפון-אפריקה מצויות מלים עבריות שבהן מובעת ההקטנה על דרך הערבית, לדוגמה: "סִפְיָה" (= סִפָּה קטנה), "סִדְיָר" (= סידור/ספר קטן).

דרגת ה"התאזרחות" העמוקה ביותר מתגלה בתחום הפועל, הנוטה לעתים קרובות כפועל ערבי; כלומר השורש העברי, שהוא תכופות גזור משם עצם, משתבץ בבנייני הפועל הערביים. למשל: מ"גִנְבָה" נגזר בבניין השני הפועל "גָנַב" (= גָנַב; מרוקו), מ"מוֹמַר" - "אַיתמוֹמר" (= המיר דתו; אלג'יר), מ"פּוֹרִים" - "פֹּרַר" (= חגג את חג הפורים; תימן). נטייתן של צורות כאלה על דרך הערבית מעידה על הפיכתם של השורשים העבריים הללו לחלק בלתי נפרד של הערבית.

תכופות נשתבצו בערבית היהודית צירופים ערביים, כגון "יצר הרע" ו"שבח לאל". מרובים גם צירופים מעורבים, המורכבים ממלה ערבית ומלה עברית. למשל: "יעמל עבירה" (= עובר עברה; מרוקו), "ציאם די פֶּסַח" (= הצום של פסח; אלג'יריה). יש הרכבים של שתי מלים שוות משמעות - אחת עברית ואחת ערבית. למשל: "בְּשִׁמְחָה וּלְפִרְחָה" (המלה הערבית "פִּרְחָה" מובנה "שִׂמְחָה") הוראתו במרוקו "בשמחה מרובה". לעתים גלגולו של צירוף עברי בתוך הערבית היהודית גרם לשיבושו עקב חלוקה מוטעית של מלותיו. כך "טוֹב בְּטָט" נהגה בכמה מקומות בצפון-אפריקה "טוב נְבָט".

רבים מן היסודות העבריים שחדרו לערבית היהודית שמרו על משמעותם המקורית, אולם לא פעם נתחדדה או נשתנתה הוראתן של מלים עבריות, או

שנוספה להן הוראה חדשה, ואף בשינויים האלה ניכרת חיוניותו של המרכיב העברי בערבית היהודית. לדוגמה: המלה "גפן" מציינת באזורים מסוימים במרוקו "יין של קידוש", ואילו במשמע "יין רגיל" משמשת מלה ערבית ("שראב"); בכמה מקהילות אלג'יריה קיבלה המלה "גלות" גם משמעות של "מחלה קשה", המשמשת בנוסף על הוראתה הפשוטה; "סימנים" מציינת בתימן את "פאות הראש" (בשל היותן הסימן המבדיל בין יהודי לגוי), ובחלב שבסוריה המלה "ערטילאי" מביעה "אדם שהתפקר" (כלומר, ערום מתורה ומצוות).

בלהגים רבים נוהגים להשתמש בשמות של דמויות מן ההיסטוריה לציון תכונות של בני אדם. למשל: "איוב" – כינוי לבעל ייסורים (תימן, עיראק); "הַמְנָה" – ילדה רעה, שובבה (מקורה בשם "המן"; תימן).

אם נתבונן באוצר המלים והביטויים העבריים שנשתקעו בערבית היהודית, נמצא, כי רובם מתחום אורח החיים היהודי: מושגים הקשורים בבית הכנסת ובתפילה, בלוח השנה היהודי ובחגים, במערכת החינוך היהודי, בחיי המשפחה, במנהגי אבלות וכיו"ב. טבעי הוא, שרבים מן היסודות העבריים נלקחו מן המקורות היהודיים: מן המקרא, מן המשנה והתלמוד, מן המדרשים, מן הסידור, מן ההגדה של פסח ועוד. עם זאת ניכר גם חלקם של היסודות העבריים הלקוחים מחיי היוס-יום, דוגמת "ממון", "חצוף", "אורח", "ברוך הבא".

תפקיד חשוב נודע למרכיב העברי במישור היחסים שבין היהודים לשכניהם. בכמה קהילות נוצרה לשון סתרים, שנועדה להערים על הגויים, להסתיר מהם את כוונותיהם האמיתיות של היהודים. לשון זו, ששימשה תכופות בפי הסוחרים היהודים, הכילה צורות ערביות שנגזרו משורשים עבריים, צירופים מעורבים ומלים שהוכנסו בהן שינויים קלים. למשל: המלה "כֶּלֶב" (בכ"ף רפה), הנאמרת בפי יהודי מרוקו בבוז כנגד מוסלמי, נגזרה מן המלה העברית "כֶּלֶב" או מן המלה הערבית "כֶּלֶב" וצורתה שונתה כדי להסוותה; יהודי אלג'יר נהגו להשתיק זה את זה בנוכחות זרים באומרם: "בְּלֵא דְבֵר" (= בלי דיבור, כלומר: שֶׁקֶט), וזאת כדי להימנע משימוש במלה "שקט", הקרובה למקבילתה הערבית.

יש להדגיש, כי שיעור היסודות העבריים איננו אחיד בפי כל הדוברים בקהילה. בלשונם של הרבנים ותלמידי החכמים, המקיימים קשר חי ותמידי עם התורה והמקורות, משובצים יסודות עבריים למכביר, רובם שאובים

מתחום הדת וההלכה. למעשה, כל מלה וכל ביטוי עברי או ארמי עשוי לשמש בלשונם בהגייה רהוטה.

שיעור המרכיב העברי בפי הגברים האחרים יודעי קרוא וכתוב, שהם קבוצת דוברים נפרדת, פחות מזה שבפי החכמים; אם כי בהכירם חלקים מכתבי הקודש, אף הם הוגים את המלים העבריות כהלכה.

בפי בני השכבות העממיות בקהילה – דהיינו, הגברים שאינם יודעים קרוא וכתוב והנשים שלא למדו לימודים סדירים – שיעורו של המרכיב העברי קטן אף יותר, וחלים בו שיבושי מבטא והוראה. למשל, המלה "מבול" נהגית "נבול" בפי בני השכבות האלה במקומות מסוימים במרוקו ובאלג'יריה. עם זאת, אף בין שתי קבוצות דוברים אלה ניכרת הבחנה; המלים העבריות שבפיהם משתייכות על-פי-רוב לעולמות שונים של מושגים: הגברים – בעיקר עולם בית הכנסת; הנשים – בייחוד תחום עבודות הבית וגידול הילדים.

המרכיב העברי מצוי הן בלשונם המדוברת של בני הקהילות הן בערבית היהודית הכתובה לסוגיה. שיעורם של היסודות העבריים בלשון הכתובה תלוי בסגנונו של המחבר, בז'אנר הספרותי, בנושא החיבור ובהשכלתו של קהל הקוראים המיועד. יסודות עבריים מופיעים גם במסורות תרגום, שהועברו בעל-פה מאב לבנו וממורה לתלמידיו, ולעתים הועלו על הכתב.

שלא כבלשון המדוברת ובטקסטים מקוריים שנתחברו בערבית יהודית, בתרגומים של המקרא ושל הספרות הבתר-מקראית לערבית יהודית (המכונים בערבית "שְׂרוּחַ", וביחיד "שְׂרַח"), שיעורו של המרכיב העברי קטן. בתרגומי המקרא – במזרח ובמערב – המלים העבריות נדירות במיוחד, משום שמתקיימת בהם מסורת תרגום עתיקה, שלפיה כל מלה עברית מתורגמת במקבילתה הערבית. המלים העבריות המעטות המופיעות בשְׂרַח למקרא מציינות מושגים יהודיים קְשִׁי תרגום או מלים שחדרו לתרגום מן הלשון המדוברת.

השוואת היסודות העבריים המשמשים בערבית היהודית למקומותיה מראה, כי יש מלים וביטויים עבריים רבים המשותפים לקהילות סמוכות, ואף בין קהילות מרוחקות זו מזו נמצאו קווי דמיון. למשל: כינויו של בית הקברות היהודי הוא "מערה" בתימן, במרוקו ובמערב אלג'יריה (ככל הנראה בשל מנהגי קבורה דומים), ולעומתו משמש הכינוי "בית החיים" בכמה מאזורי אלג'יריה, בתוניסיה, בלוב ובבגדאד (בבגדאד הוא נהגה

"פְּתִיחִים"). ודוגמה אחרת: הצירוף "אָסְרוּ חַג" נהגה בתימן, במרוקו ובכמה מקהילות תוניסיה "סרוקה". לעומת אלו אפשר למצוא הבדלים בשימוש היסודות העבריים אף בין קהילות סמוכות. יהודי העיר אלג'יר, למשל, משתמשים במלה העברית "מקווה", ואילו בערים אחרות, ממערב לה, משמשת באותה הוראה המלה "טבילה".

אין להתפלא, שמלים עבריות רבות משותפות ללשונות יהודיות שונות, כגון יידיש, לאדינו, ערבית יהודית וארמית יהודית; שהרי עולם המושגים היהודי, המורשת היהודית והמקורות משותפים לקהילות העם היהודי באשר הוא. על כן ברי, כי מלים כגון "מצווה", "חכם" או "ברכה" מופיעות בלשונות יהודיות שונות. יתר על כן, יש ששינוי הוראה אחד חל במלה כלשהי בכמה שפות. למשל, "עבור" בהוראת "לוח שנה" משמש בפי יהודי תימן, בפי יהודי מרוקו ובפי דוברי ארמית יהודית בכורדיסטאן; דוגמה אחרת היא המלה "מְתוֹק" המשמשת בהוראת "סֶכֶר" הן בפי יהודי מרוקו הן בפי דוברי יידיש. ואולם שימוש משותף כזה עשוי לנבוע מדמיון במציאות החיים, ולא דווקא ממוצא משותף.

בחינת היסודות העבריים שבערבית היהודית תורמת תרומה חשובה ביותר לחקר מסורות העברית ותולדותיה, שכן יש מהם המשקפים צורות הגייה קדומות. למשל, הצירוף "תחיית המתים" רווח בצפון-אפריקה בהגייה "תְּחִית המתים" (במקומות אחדים במרוקו ובאלג'יריה הוא נהגה "תְּחִית המתים"); אולם בקהילות מסוימות במערב אלג'יריה ובג'רבה שבתוניסיה הגוי הצירוף הזה "תְּחִית המתים". הגייה זו היא עדות מצפון-אפריקה למסורת קריאה עתיקה, הידועה מכתבי-יד עתיקים של המשנה ומסידורי תפילה קדומים, ומוכרת גם בפי חלק מיהודי תימן. ועוד דוגמה אחת: יהודי העיר אלג'יר נהגו לכנות את ה' בכינוי "הקֶדֶשׁ ברוך הוא" כמצוי בכתבי-יד נושנים של ספרות חז"ל.

לפיכך, חקר היסודות העבריים שבלשונות היהודים עשוי להעלות צורות נשכחות ומסורות קריאה מקוריות. אולם לא רק היבט של שימור ניכר ביסודות העבריים, אלא גם היבט של חידוש וחיוניות. חידושים של ממש, שאין להם מקור בעברית עצמה, נתחדשו בקרב דוברי הערבית היהודית. למשל: יהודי חלב גזרו את הפועל "אֶיֶד", שהוראתו "קוֹנֵן", מ"אֵיכָה"; יהודי עיראק כינו את סדר הפסח במלה "שְׁתֵּאכָה" שנגזרה מן הצירוף הארמי

המצוי בהגדה של פסח: "הא שתא הכא"; ובפי יהודי אלג'יריה המלה המנוגדת ל"כָּשֶׁר" היא "טְרוֹף" (במקום "טְרִף"). תרומתם החשובה של היסודות העבריים שבערבית היהודית לחקר מסורותיה של העברית מתלווה לפרות מחקרה של הערבית היהודית עצמה; ולמען המטרה המשולבת נעשה מאמץ לתעד ולשמר את הלשון הזאת, שדובריה הולכים ומתמעטים, בטרם תאבד.

מבחר ביבליוגרפי: יהושע בלאו, "על היסודות העבריים בטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים - כיוונים ותהליכים", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 183-196 • משה בר-אשר, "בחינות בחקר המרכיב העברי בערבית היהודית החדשה במזרח ובמערב", מסורות ג-ד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 147-169 • משה בר-אשר, "על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 163-189 • יחיאל קארה, "היסודות העבריים והארמיים בלשון הנשים בתימן - בחינה לשונית", מחקרים בלשונות היהודים - תרגומי המקרא ולהגים מדוברים (דברי הקונגרס הבינלאומי השני לחקר יהדות ספרד והמזרח, בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תשמ"ח, עמ' 113-150.